

УДК 049.32 + 811.161.2 : 81'116'366'374.81

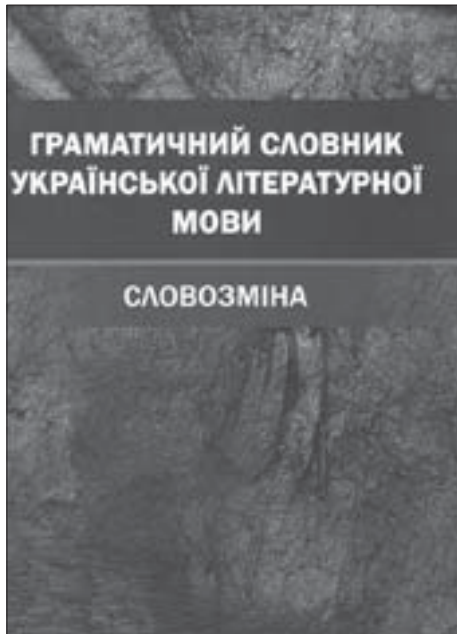
LEXICOGRAPHIS

SECUNDUS POST HERCULEM LABOR

Критська В.І., Недозим Т.І., Орлова Л.В., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 слів / Відп. ред. Н.Ф. Клименко. — К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. — 760 с.

Кінець 2011 року ознаменовано вагомою в житті українського лінгвістичного співтовариства та й усіх шанувальників українського слова подією — виданням граматичного словника української літературної мови, книги давно очікуваної й вельми потрібної. Вона підсумувала багаторічну, ретельну і містку працю авторського колективу на чолі зі старшим науковим співробітником відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні (з 2011 — Інституту української мови НАН України) В.І. Критською, працю, якій передували наукові пошуки усіх співробітників відділу в ділянці визначення засад формалізованого опису словозмінних прикмет української лексики та комп'ютерного опрацювання текстової інформації.

Насамперед відзначимо поважний реєстр словника: близько 140 000 іменникових, прикметникових, займенникових, числівникових, дієслівних лексем — презентантів тих лексико-граматичних класів, яким у системі української мови властиві форми словозміни, а також незмінюваних слів — прислівників, прийменників, сполучників, часток. Їх розташовано в інверсійному алфавітному порядку, тобто за алфавітом кінцевих літер слова, що уможливило сукупний розгляд одиниць із тотожними (чи майже тотожними) морфологічними характеристиками. Для формування реєстру словника основним джерелом послугував «Орфографічний словник української мови» (К.: Довіра, 1999), проте автори рецензованої праці зверталися й до інших лекси-

кографічних джерел, їх перелік наведено на с. 5–6 у рубриці «Література».

Структурно Словник ділиться на 3 частини. Перша з них, як годиться, вступна. Вона містить: передмову; стислу інформацію про будову словникової статті і спосіб графічної презентації реєстрового слова та його складових частин — основи й закінчення; чіткі рекомендації стосовно використання словника; літературу. Друга частина за обсягом найбільша: вона займає 573 сторінки, це і є, власне, словник, тобто 140 тисяч словникових статей, основу яких становлять відомості про морфологічно релевантні ознаки зафіксованих

слів. Третю частину Словника формують «Додатки». У них поміщено таблиці словозмінних характеристик парадигм (додаток 1), таблиці словозмінних парадигм (додаток 2), кількісні характеристики словозмінних парадигм (додаток 3).

Для кожної словникової статті обрано оптимальну структуру: це реєстрове слово у вихідній формі (в іменників, прикметників, числівників, займенників її функцію виконує форма називного відмінка однини / множини, а в дієслів — форма інфінітива) та кілька блоків інформації, релевантної для з'ясування словозмінних характеристик аналізованої одиниці. Першим іде блок, що містить вказівку на частини-номовний статус реєстрового слова: для класу іменників нею слугує відмітка про родову належність лексеми чи віднесеність до розряду множинних (ч, с, ж, р1); для класу дієслів — про її (лексеми) видове значення (док, нед); на прикметник, числівник, займенник, прислівник, прийменник, сполучник, частку вказують відповідно позначки п, числ., займ. (займ.і, займ.п), прс., прм., сп., част.). Наступні блоки актуальні тільки для змінюваних слів. Із них на II позиції поміщено блок, що інформує про характер флексії (в імен) та кінцевого суфікса основи (у дієслів), на III — наведено код типу / підтипу парадигми, на IV — відомості стосовно характеру наголошування (основного — О, флексійного — Ф) словоформ у складі парадигми зазначеного типу, V позиція — факультативна, вона заповнена лише у випадку маркованості основи реєстрового слова чергуванням голосних або / і приголосних фонем. Окремі статті Словника завершуються примітками, як-от: скор. (стосовно слів на зразок **артучілище**, **спецвипуск**, **маскхалат**), зауваги щодо значення (багатозначних слів, слів-омонімів, а також одиниць на кшталт **жовенце** чи **рам'я**).

Важливо, що за виведення типів / підтипів словозмінних парадигм автори взяли до уваги найдрібніші відмінності в утворенні форм зовнішньо схожими реєстровими словами, скажімо, парадигма 1кк підкатегорії іменників чоловічого роду різниться від парадигми 1к тим, що містить дві словоформи кличного відмінка (**со́коле** і **соко́ле**) на противагу одній — **ді́ду**, утвореній до того ж із відхиленням від провідної закономірності: закінчення **-у** замість **-е**. На скрупульозність проведеного аналізу вказує, серед іншого, той факт, що лише іменники чоловічого роду розподілено поміж 50 типами словозмінних парадигм, більшість з яких презентована двома і більше підтипами, причому кількість підпарадигм зазвичай вища у перших номерів системи парадигм і мінімальна (одна-дві) — в останніх, пор.: парадигму 1 іменників чоловічого роду презентують 40 підпарадигм, парадигму 2 — 56, парадигму 15 — 5 (15 О, 15ррмм О(рм)Ф И1, 15 Ф Ї, 15 ФкФ, 15мм ФкФ), а парадигму 50 — 1.

Укладачі Словника врахували ту обставину, що у складі сучасного лексикону наявні омоніми, багатозначні та варіантні одиниці з тотожними або відмінними словозмінними характеристиками. Їх презентовано у Словнику так. Слова-омоніми з однаковими морфологічними ознаками поміщено (зі стислим тлумаченням значення) в одній словниковій статті, наприклад: **тик** ч -0 8 0 (деревина; хвороба; тканина), а хоч би з однією відмінною ознакою — у різних, пор.: **тик** ч -0 8 0 ¹ (деревина; хвороба; тканина) і **тик** ч -0 2 О (одне дерево), також **іспа́нка** ж -а 1 О РЕ1 (хвороба) та **іспа́нка** жі -а 1 О РЕ1 (представниця народу), **бик** ч -0 2мм Ф Б2/- (опора) і **бик** чі -0 2к ФкФ В (тварина). Багатозначні слова повторено стільки разів, скільки варіантів відмінювання вони презентують, скажімо: **смушок** ч -0 8 ОФ (хутро) # ч 2 ОА (одна шкурка), **трухляк** ч -0 2 Ф (старе дерево) # чі -0 2 Ф (жук, про стару людину). В одній статті наведено також фонетичні, акцентні та морфологічні варіанти однієї лексеми, однак схеми їхньої презентації дещо відрізняються, що спричинено тотожністю / відмінністю їхніх словозмінних характеристик, пор., з одного боку, спосіб фіксації фонетичних варіантів реєстрового слова: **сукéнце** с -е 12 ОУ (і **сукóнце**), **розлóг** ч -0 8 О (і **розлі́г**), а з другого, — його акцентних (**озéрце** с -е 12 ОУ # **озерцé** с -е 12 ФУ, **ке́гла** ж -а 1 О # **кегла́** ж -а 1 Ф, **омша́ник** ч -0 2 О # **омшани́к** ч -0 2 Ф) та морфологічних варіантів (**насти́ра** чі -а 22 О # **жі** 1 0, **дуби́ще** ч -е 30 О # **с** -е 17 О, **адаптува́ти** нед -ува- ОО2 Ф # **док**).

У додатках матеріал згруповано за частиномовним критерієм, що не лише додає зручності у користуванні Словником, а й сприяє чіткішій систематизації граматичної інформації у свідомості його користувачів. Наприклад, у додатку 1 подано (у табличному форматі) флексійні набори, схеми наголошування, операції заміни в основі спочатку

¹ Підкреслено незбіжні морфологічні ознаки реєстрових слів.

іменників чоловічого (табл. 1–3), середнього (табл. 4–6), жіночого (табл. 7–9) родів, множинних субстантивів (табл. 10–12), прикметників (табл. 13–15), далі – дієслів (табл. 16–24), причому відомості про неповні дієслівні парадигми, про закономірності творення синтетичних форм майбутнього часу, аналітичних форм майбутнього й давнього минулого часів, наказового й умовного способів, а також про специфіку парадигми дієслова *бути* наведено осібно. За потреби окремі таблиці чи групи таблиць супроводжено відповідними коментарями і примітками, як-от: «Іменні частини мови» (с. 590), «Наголос у дієслівних парадигмах», «Морфологічні зміни в основах дієслів» (с. 631) тощо. Кожна позначка, використана у тій чи тій таблиці, пояснена, що уможливорює доволі легке їхнє (таблиць) прочитання.

У додатку 2 наведено зразки словозміни одиниць кожного формалізованого підкласу в тому самому порядку: відмінювання іменників чоловічого, середнього, жіночого родів, множинних іменників, прикметників, дієвідмінювання дієслів доконаного й недоконаного видів. Завдяки цим зразкам можна безпомилково вибудувати словозмінну парадигму кожного слова, попередньо з'ясувавши за словником код парадигми, до якої воно належить. Окремі таблиці присвячено словозміні займенникових іменників, займенникових прикметників, числівників (табл. відповідно 30–32).

Додаток 3 подає актуальну передусім для дослідників граматичної системи української мови інформацію стосовно кількісних характеристик виділених і вміщених у словнику словозмінних парадигм. Частотний список парадигм того чи того формалізованого підтипу розпочинається структурами, що мають найвищу абсолютну частоту, а завершується тими, коефіцієнт частотності яких дорівнює одиниці. Діапазон частоти у різних класах / підкласах парадигм не тотожний, пор.: 6 429 – 1 (в іменників чоловічого роду) та 9 421 – 1 (у класі дієслів). Показово, що у всіх класах і підкласах парадигми з низькою частотою становлять більшість.

Як видається, і наведеного досить для висновку, що щойно виданий Словник – праця, добросовісно виконана і ґрунтовна, праця, яка масштабно презентує словозмінну систему української літературної мови і за яку її автори заслуговують найщиріших слів захоплення і вдячності.

Попри те, дозволимо собі кілька зауважень. Перше стосується підкатегорії однинних (*singularia tantum*) іменників, зокрема речовинних. Погоджуємося, що за умови осібного їх розгляду зросла б кількість (і так не мала) підтипів словозмінних парадигм, тим паче, що в мовленні згадані слова нерідко вживаються (з відповідними видозмінами у значенні) у формах множини, пор.: *Розплющив очі вітер на цибулю, Картопля дивиться у землю золоту* (М. Вінграновський) та...*Горища пахнуть першим сіном І гарбузи цвітуть між картоплями...* (М. Вінграновський), одначе переконані, що все-таки варто було якось маркувати ці іменники у Словнику.

Серед реєстрових слів-омонімів наявні також омографи: **му́ка** — **мукá** (с. 32), **надихати** (мати легкий або неприємний запах) — **надихáти** (викликати піднесення) (с. 142), **гавáнський** (від Гавáна) — **гáванський** (від гáвань) (с. 222), **кулі́к** (птаха) — **кúлик** (до куль) (с. 335), **за́мок** — **замо́к** (с. 350), проте не вони становлять більшість, а лексичні омоніми, такі, як **земляночка** (жителька Землі) — **земляночка** (житло) (с. 36), **бик** (опора) — **бик** (тварина) (с. 334), отож не варто було, як видається, у рубриці «Будова словникової статті» (с. 4), робити уточнення: «Омоніми, точніше, омографи з однаковим типом відмінювання...».

Трапляється, що багатозначні (за «Словником української мови») одиниці наведено в рецензованій праці як слова-омоніми — у різних словникових статтях, для прикладу: **крихіточка** (про дитину) — **крихіточка** (крихта) (с. 37), **пушо́к** (для пудріння), **пушо́к** (від пух) (с. 354) та ін. Імовірно, мовною свідомістю авторів ці лексеми сприймаються вже як омонімі. У такому разі на цьому варто було наголосити у вступній частині Словника.

Висловлені зауваження аніскільки не применшують наукової і практичної значущості рецензованої праці. Переконані, що вона послугує добрим підґрунтям не лише в опануванні словозмінної системи сучасної української літературної мови, а й у підготовці численних наукових розвідок із проблем української граматики.

Марія Федурко (м. Дрогобич)

Mariya Fedurko (Drohobych)

LEXICOGRAPHIS SECUNDUS POST HERCULEM LABOR

Book review on: *Krytskja V.I., Nedozym T.I., Orlova L.V., Puzdyrjeva T.K., Romaniuk Ju.V.* Hramatychnyi slovnyk ukrayinskoyi literaturnoyi movy. Slovozmyna: blyzko 140 000 sliv / Vidp. red. N.F. Klymenko. — K.: Vydavnychy Dim Dmytra Burago, 2011. — 760 s.

Відомі постаті про мову

На Україні великоруські школи ігнорували народний український язик. Уряд не пускав його в школи. Петербурзькі царі видавали укази, забороняючи печатати українські книжки, повисилали українських писальників то в Сибір, то на Кавказ, то на далеку північ у Великоросію. Великооруська журналістика знуцалась над нашим язиком та літературою. Трудно й до сього часу розвиватись українській літературі в Руському царстві. А тим часом українська література зразу стала на таку стежку, на котру великоруська література ступила тільки в особі Гоголя і його школи: та стежка була реальна, національна й народна. Як тільки українські писальники почали писати українським мужичим язиком, те нове прямування, так сказати, само далось в руки: мужичим язиком можна було писати поперед усього про народ, бо пани вже говорили великоруським язиком, а за сим сама по собі пішла ідея про національність та реальність в літературі.

Іван Нечуй-Левицький, 1878